

**MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK”
ASARIDA KELTIRILGAN AYRIM OMONIM SO‘ZLAR IZOHI**

Toshtemirova Dinoza Erkin qizi

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

O.Anorqulova

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

filologiya fakulteti dotsenti

Annotatsiya: O‘zbek tili o‘zining qadimiy o‘tmishiga ega. Bundan xabar beruvchi o‘ziga xos manbalar yetarlicha. Til taraqqiyotining ilk ilmiy manbalaridan biri bo‘lgan “Turkiy so‘zlar devoni” bu jihatdan ahamiyat kasb etadi. Asar matnini bugungi kunda turli sohalar, xususan, tilshunoslik yo‘nalishlariga oid birliklar talaygina. Ushbu maqolada asar matnida uchraydigan ayrim omonim so‘zlar va ularning izohiga to‘xtalamiz.

Kalit so‘zi: Mahmud Koshg‘ariy, “Devonu lug‘atit turk”, omonim, tahlil.

Turkiy xalqlar tarixida qomusiy manba sifatida e’tirof etiladigan, ko‘plab sohalarda murojaat qilinadigan boy va salmoqli asar Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yozilgan bo‘lib, 10 asrlik tarixni o‘zida aks ettiradi. Uning “Devoni lug‘otit turk” asari XI asrda Qoraxoniylar davlati hukmronlik qilgan vaqtlari yozilganligi ko‘plab manbalarda aks ettirilgan. Bu devon turkiy xalqlar va qabilalarning umumiy til xususiyatlari mavjud bo‘lgan asar hisoblanadi. Unda qabilalarning til xususiyatlarini, ularning rivojlanishi, geografik hududi, urf-odatlarini, turmush tarzi ham o‘rganilgan. “Devoni lug‘otit turk” asarini S.Mutallibov tomonidan nashr ettirilgan o‘zbek tilidagi tarjima varianti nusxasida shunday fikrlar mavjud: *“Mahmud Koshg‘ariy so‘zlarining har xil ma’no attekalarini izohlash bilan chegaralanib qolmay, turli qabila tillari o‘rtasida bo‘lgan xarakterli fonetik va morfologik farqlarni ham ko‘rsatib bergan”*¹. Bu jihatdan devon faqat izohli lug‘atgina bo‘lib qolmay XI asr tilining fonetikasi, shuningdek, grammatikasi hamdir. Bundan tashqari, so‘zlarning kelib chiqishi, qanday ma’noni izohlashi, omonim, paronim, sinonim so‘zlar izohi ham yozib o‘tilgan. Bir so‘zning asosi boshqa bir so‘zning kelib chiqishiga imkon yaratadi. Masalan: “Devoni lug‘otit turk” asarida “jana” qaytib kelgan ma’noni ifodalagan va uning “jema” variant ham uchragan.

Devonda arab tilida yozilgan turkiy so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish maqsadida arab harflaridan foydalanilgan. Mahmud Koshg‘ariy “Devoni lug‘otit turk” asarini

¹ Devoni lug‘atit turk. 1-jild 7-13-15-185-bet

yoʻzish bilan birga areal tilshunoslikka ham munosib hissa qoʻshgan yaʼni geografik xaritaning taqdim etgan. Xaritada mamlakat, shahar, qishloq, togʻ, choʻl, dengiz va shu kabilarning nomlari yoʻzilgan. Koʻplab fan sohalarini oʻz ichiga olgan bu asar 10 asr boʻlibdiki, hali hamon oʻzbek tilshunosligida, balki, boshqa turkiy tillar lingvistikasida ham ishonchli manba sifatida qoʻllanilib kelmoqda. Tilshunoslikda oʻrganiladigan yoʻnalishlar koʻp, uning har bir boʻlimi oʻziga xos boʻlib, istalgancha ilmiy yangiliklarni amalga oshirish mumkin. Omonimlar masalasi shular jumlasidandir. Bugungi kunda konsept atamasi atrofida bir qancha tushunchalar jamlanadi, aynan omonimlar ham konseptuallashtirishning asosiy vositasi sanaladi.²

Ushbu maqolada “Devoni lugʻotit turk” asarida keltirilgan bir qancha omonim soʻzlarning lingvistik tahliliga toʻxtalamiz. H.Jamolxonovning “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobida: *“Omonimlar shakli bir xil, maʼnolari har xil (oʻzaro bogʻlanmagan) leksemalardir. Omonimlarning koʻpchiligi bir soʻz turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil boʻladi. Masalan: ot – ism, ot – hayvon, ot – feʼl kabi. Bu tipdagi omonimlar turli soʻz turkumlariga mansub boʻlishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan soʻzlar shakllanish tizimiga ega boʻlmasliklari kerak. Masalan: tabiiy (sifat) va tabiiy (modal soʻz)”*, - deb maʼlumot beriladi. Shu kitobda omonim soʻzlarning yuzaga kelish sabablarini beshta qoida orqali tushuntirib beriladi:

1. Tilda azaldan mavjud boʻlgan ayrim soʻzlarning shakllari tasodifan teng boʻlib qoladi: baqa (qurbaqa) va baqa (suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruchi metall qism.) “Devoni lugʻatit turk” asarida esa: jigʻach – daraxt, jigʻach – bir farsax (oʻn ikki ming qadam uzunlikdagi yer) deb berilgan.

2. Bir maʼnoli soʻz leksik maʼnoning koʻchishi oqibatida koʻp maʼnoli soʻzga aylanadi, bir soʻz negizida ikkita boshqa-boshqa soʻz paydo boʻladi: kun (quyosh)- kun (sutka, kun chiqandan yana kun chiqqangacha boʻlgan vaqt) kabi). Xuddi mana shu qoidaga asosan, tahlil obyektimiz sanalgan asarda yana bir qancha misollarni keltirish mumkin: jalgʻ (ot yoli), jalgʻ (toj). Keltirilgan soʻzlar orqali omonim soʻzlarning koʻzga koʻrinmas maʼnolarini anglash mumkin. Asar tarkibida bunday soʻzlar koʻp berilganki, undan turkiy tilning lugʻat boyligi rang-barang ekanligini sezish mushkul emas. Asar matnida qoʻllanilgan shakldosh soʻzlarni izohlashda davom etamiz: **juzugʻ** *birovning gunohiga toyilish, kasriga qolish* maʼnosida kelsa, yana bir shaklida **juzugʻ** *bolalarga aytiladigan soʻkish soʻzi (qoʻpollik tarzda)* maʼnosida keladi.

² Ozoda Nizomjon Kizi Anorqulova. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES. https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02_07-06

3. . Boshqa tillardan o‘zlashtirilgan ayrim leksemalar o‘zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo‘lib qoldi: toy (o‘zb: otning ikki yashardan kichik bolasi)-toy (fr: katta to‘p qilib taxlab yoki bosib bog‘langan mol va shu tarzda mol o‘lchovi).

4. Boshqa tillardan o‘zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo‘lgan so‘zlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi. Rasm (ar: surat)- rasm (ar: urf-odat).

5. Leksemalar yasalishi ham ba‘zan omonimlarni keltirib chiqaradi: qo‘noq (tariq)- qo‘noq (qo‘n+oq: mehmon) kabi.

Shuningdek, asar matnida bir qancha omonim so‘zlarni uchratish mumkin:

So‘z	Ma‘nosi	izoh
Jag‘iz	Qizil bilan qora o‘rtasidagi rang	Jag‘iz jer (yerningrangi ma‘nosida)
	chaqqon	Jag‘iz at (chaqqon, baquvvat ot)
jarmash	Shirach, kraxmal	Oziq-ovqat maxsuloti
	Yorma	Jarmash un (maydalangan un)
jap	doira	Musiqa asbobi
	yapog‘ –	Tugilib, o‘ralashib qolgan yung
jip	ip	Tikish-bichishda foydalaniladigan narsa-buyum
	arqon	molni o‘tlatish uchun ularni bog‘lab qo‘yadigan uzun arqon
jolaq	Yo‘l	yurishga yaroqsiz kichik yo‘l ma‘nosida qo‘llanilgan.
	yo‘l-yo‘l	bu so‘zni yo‘l-yo‘l shaklga ega har qanday so‘zga nisbatan ishlatilsa bo‘ladi. Asarda jolaq barchin so‘zi keltirilgan va bu so‘z yo‘l-yo‘l beqasam, shohi ma‘nosini anglatishi keltirilgan

Bunday so‘zlarni uzoq davom ettirish mumkin. Xarakterlisi shundaki, qadimgi turkiy tilning uluqot nutqida foydalanilgan aksariyat so‘zlar bugungi kunga qadar ham o‘z ma‘nosini saqlab qolgan. Hozirda ularning shakily formalarida o‘zgarishlar bo‘lgan bo‘lsa-da, tafakkur qilinsa, anglatadigan mazmuni tushunib olish mumkin emas.

Hozirgi zamon lingvistik qo‘llanmalarida ko‘proq nutqda foydalaniladigan shakldosh so‘zlar haqida axborot beradi. Lekin bu so‘zlar haqidagi ma‘lumotlar tarixiy manbalarda ham topilgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, bu ma‘lumotlar milodiy yilning

boshlaridagi buyuk adiblar tomonidan ham qayd etilgan va o‘rganilgan. Asrlar o‘tibdiki, hozirgi kungacha saqlanib qolgan bu yozma yodgorliklar ilmiy sohada foydalanishda va yoshlarga ko‘proq bilim berishda asqatmoqda. Omonim so‘zlarga doir o‘rganilmagan va o‘rganishda bo‘lgan masalalar ham ko‘p, ularni tadqiq etish tilshunoslar zimmasidagi vazifalardan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan “Devoni lug‘atit turk” asarining ham o‘rganilmagan o‘rinlari ko‘pligiga guvoh bo‘ldik. Asarda qo‘llanilgan omonim so‘zlarni ko‘rib chiqar ekanmmiz, bu kichik tadqiqotimiz orqali ilm ummonida bir tomchi bo‘lishga intilamiz. Qolaversa, keying maqolalarimizda asarning boshqa xususiyatlariga ham to‘xtalishni maqsad qilganmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” nashriyoti, 2002).
2. Abdulaxat Qahhorov, “Devoni lug‘otit turk haqida”. Toshkent: “Sharq yulduzi”, 2010-yil, 1-son, 342-b
3. Koshg‘ariy M. Turkiy so‘zlar devoni. Devonu lug‘otit turk. Uch tomlik. I tom. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – T.: O‘zbekiston FA nashriyoti, 1960, 500 b.
4. Ozoda Nizomjon Kizi Anorqulova. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02 07-06>
5. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000. – 678 b.